

HAC YAPAN KİŞİLERİN HACDAN SONRAKİ DİNİ TUTUMLARI*

Abmet ONAY**

Pilgrims' Orientations Towards Religious Matters After Hajj

This survey is a part of a research project named "Hajj and Religiosity" which is continued more than about three years. This paper investigates Turkish pilgrims' orientations towards religious matters such as daily prayers, sins and kindness, about one and half year after they make hajj. Measurement instruments of this survey were posted to 2290 pilgrims throughout 81 cities in Turkey. Overall findings show that pilgrims have a high orientation towards religious matter than the rest of society. Considering demographic variables, pilgrims who had an academic carrier found the least oriented towards religious matters. A negative significant relationship was observed between level of religiosity and the number of hajj they made.

Key words: Orientation, religiosity, pilgrim, hajj.

Anahtar kelimeler: Tutum, dindarlık, hacı, hacc.

İbadetlerin gerek ruh, gerek beden, gerekse toplum sağlığı ile kişiler arasında olumlu ilişkiler kurulmasında yararlar sağladığı, toplum düzeninin pürüzsüz, aksaksız yürümesine katkıda bulunduğu bilinmektedir. İnanç ve ibadetlerin temel gayesi kişiyi bütün varlıkların ve kendinin yaratıcısına karşı ödevini yerine getirmek, O'na yaklaşmağa çalışmak ve bunun için de beden, ruhen ve zihnen tedrici olarak kemale ermektir. Allah'a ibadet ödevini yerine getiren kişinin ibadet sırasındaki arınma çabalarından doğan iyi kişi olma, günah işlememe gayesi, kişiden çevresine, yani topluma yayılır. Çünkü ferdin iyiliği, dürüstlüğü daima kendini aşar.

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Teftiş Kurulu Üyesi, aonay@ttnet.net.tr

** Bu makale, 7-9 Temmuz 2006 tarihlerinde İstanbul'da yapılan "Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu"nda sunulan tebliğin geliştirilmiş halidir.

Allah ile insan arasındaki münasebeti sağlayan yollardan biri ve en önemlisi hac ibadetidir. Bu ibadetin izlerine, hemen hemen, bütün dinlerde rastlanmaktadır. İslam'ın beş esasından biri olan hac ibadetinde hem dinî eylemler, hem de aynı zamanda sosyal eylemler vardır. Hac topyekün bir eylem olarak kabul edildiğinde Müslümanların birliğinin bir göstergesidir. Bir Müslümanın hacdaki davranışları, onun eşitlik imtihanıdır.

Hac yapmak için mukaddes yerlere giden mü'min daha önce nazari olarak bildiği İslâm kardeşliğini orada canlı olarak yaşar. Yeryüzünün neresinden gelirse gelsin, rengi, dili ve ırkı ne olursa olsun, bütün mü'minlerin kardeş olduğunu hisseder. Dünyanın değişik bölgelerinden gelen Müslümanları görür, onları tanıyıp anlamaya çalışır. Böylece hac sayesinde yardımlaşma, anlayış, hoşgörü gibi sosyal ilişkilerin temeli olan duygu ve düşünceleri tekrar test edilmiş ve güçlenmiş olur. Çünkü başka yerlerde yapılmasında dinen bir sakınca bulunmayan bazı hareketlerin orda belli zaman ve mekanlarda yapılması dinen yasak sayılmaktadır. Bunların pek çoğu kişinin kendisine, çevresindeki tüm insanlara ve diğer canlı varlıklara karşı daha anlayışlı ve hassas davranmasını temin etmeye yöneliktir.

Hac ibadetini yerine getirmek İslâm'da önemli bir itibar ve değer kaynağıdır. Bu sebeple hacca giden kişiye “hacı” diye taltif edici bir unvan verildiği gibi, bu unvanın kişiye toplumsal kontrol ve bir takım yükümlülükler de getirdiği görülmektedir. Kişi hacca gitmekle İslam'ın temel esaslarından birini yerine getirmekte, ancak dönüşünde ise çevresi ondan örnek kişi olmasını, yüce bir seviyede kalmasını, daha aşağı inmemesini, böylece hacılığına gölge düşürmemesini beklemektedir. Hacı, güzel davranışlardan sapmama, kusur işlememe, iyilik yapma, doğru yoldan ayrılmama, hak yememe, kötülükten, günahattan kaçma, kısaca toplumun kendisinden beklediği “hacılığı koruma” gibi toplumsal beklentileri de dikkate almak durumundadır. Dolayısıyla hac ibadetini yerine getirenlerin, toplumun bu baskısını her an üzerlerinde hissettiklerini söylemek yerinde olur.

Mesela bize gönderilen anket formları içerisinde ayrı bir kağıtta, 50-59 yaş grubunda, erkek, üniversite mezunu ve emekli şöyle demiştir: “Hacdan gelene kadar hacılığın ne demek olduğunu bilmediğimi anladım. Şimdi bana “hacı” dendiği zaman, kim olduğumu hatırlatırcasına kendimi topluyor ve günahlardan daha çok sakınıyorum.” Gönderilen anket formları içerisinde bu ve benzer anlamlarda onlarca mektup bulunmaktadır.

Hac ibadeti ile ilgili olarak anlattığımız bu gibi hususların kişilerin hayatında ne derece etkili olduğu, bu etkinin hacdan sonra hangi ölçüde devam ettiği merak edilen konulardandır. Diğer taraftan haccın, kişilerin dini tutumları ve sosyal davranışları üzerinde farklı etkilerinin bulunduğu görülmektedir. Görülen bu farklılığın nerelerden kaynaklandığı, farklılığa sebep olan faktörlerin kimler üzerinde ne kadar etkili olduğu gibi hususlar da bilinmeye muhtaç konulardandır.

Her yıl hacca gidebilecek kişi sayısı ile ilgili olarak Suudi Arabistan tarafından Türkiye'ye tanınan kontenjan 70.000'lerle sınırlı olduğu, bazı yıllarda bu kotanın %50-%60'lara kadar aşılabildiği halde, 2005-2006 sezonunda hacca gitmek için müracaat edenlerin sayısının 310.000'e ulaştığı dikkate alındığında, hac ile ilgili merak edilen konuların aydınlatılması bakımından bu araştırmanın ne kadar önemli olduğunun ayrı bir göstergesidir.

Buraya kadar zikrolunan hususlar göz önünde bulundurulduğunda, konunun araştırılması sırasında, hac ibadetini yapanların *demografik özellikleri* dikkate alınması gereken önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde sosyal olayların analizi, bağımlı ve bağımsız birçok değişken dikkate alınarak (*multivariate*) yapılmaktadır. Çünkü, cinsiyet, yaş, sosyal çevre, gelir durumu ve meslek gibi değişkenler dikkate alındığında, her biri farklı sosyal gruplara mensup olan hacıların, dini tutum ve ona bağlı bir takım sosyal davranışlarının nasıl olduğu, bu değişkenlere göre aralarında fark bulunup bulunmadığı hususları aydınlatılması gereken önemli bir konudur. Ülkemizde bu alanda yapılan bir alan araştırması bulunmadığını burada belirtmek isterim. Dolayısıyla çalışmamız, bu konudaki bilgi ve anlayışımızın daha sağlam bir zemine oturtulmasında bize önemli veriler sağlayacaktır.

Bu makalede, yaklaşık üç yıldan beri devam eden a) hac öncesi, b) hac zamanı ve c) hacdan 1-2 yıl sonrası olmak üzere üç bölümden oluşan ve d) hacdan 5-10 yıl sonrası olmak üzere devam edecek olan "Hac ve Dindarlık" isimli araştırmanın son bölümünde toplanan konuyla ilgili verilerin analizi yapılmıştır. Bu makalenin temel amacı, yaklaşık bir buçuk yıl önce hac ibadetini yapmış olanların dini tutumlarını ve bir takım sosyal davranışlarını araştırmaktır. Öncelikle araştırmanın örnekleme, kullanılan ölçme araçları gibi yöneme ilişkin konular ele alınacaktır. Takip eden bölümde, alan

araştırmasından elde edilen verilerin analizi rapor edilecektir. Konuya ilişkin kısa bir değerlendirme ise sonuç bölümünde yer alacaktır.

Yöntem

Bu çalışmada, 2006 yılı Nisan ve Mayıs aylarında gerçekleştirilen “Hac ve Dindarlık” isimli alan araştırması kapsamında, anket ve bireysel serbest anlatım (rapor etme) yöntemiyle toplanan verilerden bu konu ile ilgili olanları kullanılmıştır.

Bu çalışma, betimsel (*descriptive*) ve ortaya çıkarıcı (*exploratory*), tarama modellerinden ilişkisel tarama türünde bir alan araştırması olup, kişilerin hac ibadetini yaptıktan yaklaşık bir buçuk yıl kadar sonra dini ve sosyal konulardaki tutum ve davranış biçimlerini demografik değişkenler de dikkate alarak ortaya çıkarmak üzere gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın bağımsız değişkeni olan demografik özellikler (i) cinsiyet, (ii) yaş, (iii) gelir düzeyi, (iv) meslek, (v) öğrenim düzeyi, (vi) yaşanan yerleşim birimi, (vii) okul haricinde dini bilgiler öğrenme durumu, (viii) hacdan sonra dini kitap okuma durumu ve (ix) yapılan hac sayısı olmak üzere dokuz grupta toplanmıştır. Araştırmanın bağımlı değişkeni ise, kişilerin hac sonrası dini tutumlarını belirlemek üzere hazırlanan 8 maddelik Hac Sonrası Dinin Tutum Ölçeğinden alınan puanlardır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini hac ibadetini yapan kişiler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise, hac ibadetini yaparak 2005 yılı Ocak ve Şubat aylarında Suudi Arabistan’dan dönen, Türkiye’nin her ilinden en az 10 kişinin bulunduğu rasgele (*random*) örnekleme yöntemiyle seçilmiş toplam 2.290 kişiyle sınırlıdır. Kendilerine postalanan anket formunu doldurarak bize gönderen, böylece araştırmamıza katılanların tamamı, 979’u erkek, 680’i kadın ve 85’i de cinsiyet ile ilgili soruya cevap vermeyen olmak üzere toplam 1,744 kişidir.

Verilerin toplanması

Araştırmanın birincil kaynaklarını standart ölçekler ve ankete katılanların dini yönden kendi durumlarını anlatan yazıları (*self-reporting*) yoluyla elde edilen veriler oluşturmaktadır. 2005 yılında hac ibadeti için Suudi Arabistan’a giden hacı adaylarından öncelikle Medine’yi ziyaret eden

kafiler il esasına göre belirlenmiş, sonra da kafele içerisindeki gruplardan birine hac ve dindarlık ile ilgili anketler uygulanmış sonra da o gruptakilerin isim ve adresleri tespit edilmiştir. Bu şekilde isim ve adresleri tespit edilen 2.290 kişiye 2006 yılı Mart ayı sonlarında bir zarf içerisinde 1 adet anket formu, 1 adet ankete ilişkin açıklama ve bir adet adresi ve posta pulu ile birlikte geri dönüş zarfı gönderilmiştir (Ek 1 ve Ek 2). Gönderilen anket formlarından 1.744'ünün doldurularak geri gönderildiği görülmüştür. Bu durumda ankete katılım oranı yaklaşık %76'dır. Araştırmaya katılanların cinsiyet ve benzeri demografik özellikleri geri dönen cevaplarla sınırlıdır.

Araştırmaya katılanlara gönderilen açıklamada, isteyenlerin anket formu dışında söylemek istedikleri hususlar varsa onu ayrı bir kağıda yazarak gönderebilecekleri belirtilmiş, bize dönen zarfların yaklaşık üçte birinde kişilerin hac esnasında veya hacdan sonraki dini duygu düşünce ve davranışlarıyla ilgili kişisel anlatımlarının yer aldığı çeşitli uzunluklarda yazılar gönderdikleri görülmüştür. Anket formları yanında gönderilen dindarlıkla ilgili bu kişisel anlatımlardan elde edilen bilgilerden özellikle anketlerin analizi ve sonuçlarının yorumlanması aşamasında yararlanılmıştır.

Araştırmanın ikincil kaynaklarını, daha önceden yapılmış olan çalışmaların yer aldığı yazılı eserler oluşturmaktadır. Bu çalışma her ne kadar birincil kaynaklardan elde edilen verilere dayanmakta ise de, konunun teorik alt yapısının oluşturulması, yöntemin belirlenmesi ve sonuçların tartışılması sırasında ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır.

Ölçme Aracı

Hac Sonrası Dinî Tutum Ölçeği (HSDTÖ)

Hac ibadetini yapınca, kişilerin özellikle dışa dönük dini ve sosyal davranışlarında pozitif yönde bir değişim olacağı kabul edilmekte ve beklenmektedir. Esasen toplumda kullanılan "hacı" sözü de bu beklentiyi çağrıştıran bir kelimedir. Toplumdaki bu beklenti ve anlayışın hac ibadetini yapan bir örneklem üzerinde ölçülüp test edilmesi önemli bir husustur. Dolayısıyla, kişilerin hac ibadetini yaptıktan sonraki dini tutumlarının ve İslam Dininin öğretilerine uygun sosyal ve bireysel davranışlarının ayrıca ele alınması, kişilerin genel anlamda ele alınan dindarlık veya dini yönelimlerinden belli ölçüde farklılık göstereceği de bir gerçektir.

Bu itibarla kişilerin, özellikle hacdan sonraki dini tutumlarını ölçmek üzere bir *Hac Sonrası Dinî Tutum Ölçeği (HSDTÖ)* geliştirilerek, bu araştırmada kullanılmıştır. Hac Sonrası Dinî Tutum Ölçeği, ikisi manevi huzur ve Allah'a yakınlık hissiyle ilgili, ikisi günlük beş vakit namaz kılma ve haramlardan kaçınma ile ilgili, biri dini düşünce ve üçü de ailesine ve çevresine karşı duyarlı davranışlar ve yardım etme ile ilgili toplam sekiz maddeden oluşmaktadır. Ölçekteki maddelerin tamamı düz ifadelerden meydana gelmektedir. HSDTÖ, *Hiç bir zaman, Bazı, Çoğu zaman, Her zaman* şeklinde dört dereceli, Likert tipi psikometrik bir ölçme aracıdır.¹ HSDTÖ, Dinî Yönelim Ölçeğiyle birlikte, anket formunun (B) bölümünde yer alan 19-26'ncı maddeler olarak düzenlenip uygulanmıştır. HSDTÖ'nün maddeleri ise aşağıda gösterilmiştir.

Ölçeğin alt ve üst puan sınırları, en düşük 8; en yüksek 32'dir. Ölçekten alınan puanın 32'ye doğru çıkması, yükselen hac sonrası dinî tutum düzeyini gösterirken, 8'e doğru düşmesi de azalan dinî tutum düzeyini gösterir. Ancak, daha kolay anlaşılmasını temin etmek için söz konusu ölçek puanları yüzdelik veriler haline dönüştürülmüş, bu makalede puanların 0 ile 100 arasındaki karşılıkları kullanılmış ve tablolarda da 100 tam puan üzerinden karşılıkları verilmiştir.

Yapılan güvenilirlik ve geçerlilik testleri sonucunda, Ölçekte yer alan maddelerin faktör yükleri (*factor loading*) ile madde toplam ilişki (*item-total correlation*) değerlerinin .50 ve üzerinde olduğu, *Cronbach Alpha* ve *Guttman Split-half* değerlerinin de .95 olduğu görülmüştür.

Hac Sonrası Dinî Tutum Ölçeği (HSDTÖ)

- Hacdan sonra kendimi Allah'a daha yakın hissediyorum.
- Hacdan sonra dini yönden kendimi çok huzurlu ve mutlu hissediyorum.
- Hacdan sonra günah işlemeye daha fazla özen gösteriyorum.
- Hacdan sonra çevremdeki insanlara karşı daha anlayışlı ve hassas davranıyorum.
- Hacdan döndükten sonra beş vakit namazımı düzenli olarak kılıyorum.

¹ Araştırma, hac ibadetini yapma yönüyle homojen bir gruba uygulandığı için ölçme aracının cevap derecelerine "Fikrim yok" veya "Beni ilgilendirmiyor" şeklinde, bir seçenek konulmamıştır.

- Başkalarına yardım etme konusunda hacdan sonra daha cömert davranıyorum.
- Hacdan sonra aileme karşı daha duyarlı ve hassas davranıyorum.
- Hacdan sonra dini konular üzerinde daha çok düşünüyorum.

Verilerin Analizi

Bu çalışma alan araştırmasına dayalı bir çalışmadır. Kullanılan standart ölçekle elde edilen veriler, uygun istatistikî testlerle analiz edilmiştir. Bunun için *SPSS for Windows 11.5* kullanılmıştır. Psikolojik ölçme ve değerlendirme yöntemleri hususunda Murphy ve Davidshofer (1994), istatistikî analiz ve test yöntemlerinin belirlenip uygulanmasında Tabachnick ve Fidel (1996), ve verilerin SPSS programında analizi aşamalarında da Norusis (1999) gibi bilim adamlarınca belirlenen esaslar göz önünde bulundurulmuştur.

Anketlerin bilgisayar girişleri yapılmadan önce, çok miktarda cevaplandırılmayan soru bulunan anket formları ayıklanarak değerlendirme dışı bırakılmıştır. Bilgisayar girişleri tamamlandıktan sonra verilerin analizinde hangi testlerin kullanılmasının daha yerinde olacağı hususunda araştırmacıya yol göstermesi bakımından veriler, normallik (*normality*), doğruluk (*linearity*) ve uyumluluk (*homogeneity*) gibi temel istatistikî özellikler açısından kontrol edilmiştir.

Kontrol ile ilgili işlemler tamamlandıktan ve veriler analize hazır hale getirildikten sonra, gerekli istatistikî testlere geçilmiştir. Çalışmanın bu alanda yapılan ilk araştırma olması da dikkate alınarak, daha çok örnekleme tanımlayıcı, dağılım (*frequency*), ortalama (*mean*) ve gruplar arası karşılaştırma (*cross-tabulation*) testleri yapılmıştır. Sonuçlar tanımlayıcı istatistik (*descriptives*) tablolarında rapor edilmiştir.

Bulgular

Örneklemin hac sonrası dini tutum puanlarının ortalamaları, cinsiyet, yaş, gelir düzeyi, meslek grubu, öğrenim seviyesi, yaşanan yerleşim birimi, okul haricinde isteğe bağlı din eğitim alma, hacdan sonra dini konularda kitap okuma durumu ve yapılan hac sayısı şeklindeki dokuz ayrı bağımsız değişkene göre ele alınarak analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar tablolar halinde sunulmuştur.

Cinsiyet

Araştırmaya katılanların %59'unu erkekler %41'inin ise kadınlar oluşturmaktadır. Esasen anket formları gönderilirken erkek ve kadınların oranının dengeli olmasına dikkat edilmiş olmasına rağmen, anketimize erkeklerin daha fazla ilgi gösterdiği görülmektedir.

Cinsiyet değişkeni dikkate alınarak bakıldığında, Tablo 1'de rapor edildiği gibi, kadınların hac sonrası dini tutum ölçeğinden aldıkları puanların ortalamasının 85.1, erkeklerinki ise 84.6 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kadınların puanlarının ortalamasının erkeklerinkinden yarım puan fazladır.

Ölçekteki maddeler dikkate alınarak bakıldığında, erkeklerin hac sonrası sosyal davranışlar ile ilgili maddelerden aldıkları puanların ortalamasının kadınlarinkinden yaklaşık bir puan daha yüksek olduğu, buna karşılık kadınların diğer maddelerle ilgili puanlarının ortalamasının ise erkeklerinkinden yaklaşık aynı miktarda daha yüksek olduğu müşahede edilmiştir.

Tablo 1

<i>Cinsiyet</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama ($\bar{x}$)</i>	<i>Standart Sapma</i>
Erkek	672	84.58	18.47
Kadın	508	85.11	17.16
Toplam	1180	84.81	17.91

Yaş

Araştırmaya katılanların %4'ü 30 yaşın altında, %10'u 70 yaşın üstünde olup geri kalan %84'ü 30 ile 70 yaş arasında istatistiksel olarak normal dağılımdadır. Yaş ile ilgili olarak örneklemin dağılımına ilişkin oranlar, 2005 ve 2006 yıllarında hacca gidenlerin dağılımıyla hemen hemen aynıdır. Bu da örneklemin seçimindeki tutarlılığın, buna bağlı olarak da elde edilen verilerin güvenilirlik ve geçerliliğinin de ayrı bir göstergedir.

Tablo 2'de belirtildiği gibi, 20 yaşından küçüklerin dini tutum ve sosyal davranış puanlarının ortalamasının 87 puan; 20-29 yaş grubunun 80 puan; 30-39 yaş grubunun 78 puan; 40-49 yaş grubunun 83 puan; 50-59 yaş

grubunun 88 puan, 60-69 yaş grubunun 91 puan ve 70 yaş ve üzerinin ise 89 puan civarında olduğu görülmektedir.

50 yaş ve üzeriyle karşılaştırıldığında hac sonrası dini tutum puanlarının yirmi ve otuzlu yaşlarda yaklaşık 10 puan daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Kırklı yaşlar dindarlığın yeniden canlandığı adeta geçiş yılları olarak dikkat çekmektedir. Diğer taraftan 20 yaşın altındaki gençlerin dine olan ilgisinin 50 yaş ve üzerindekilerle aynı seviyede olması ayrıca dikkat çekicidir.

Yaş ile ilgili olarak elde ettiğimiz bu netice, dünyanın farklı ülkelerinde aynı konuda yapılan çalışmaların sonuçlarıyla da paralellik göstermektedir. Batı Avrupa ve Amerika'da, yaş ve dindarlık arasındaki ilişkiyi araştıran çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlardan elde edilen sonuçlara bakıldığında, dindarlığın gençlik döneminde düşüşe geçtiği, ilk olgunluk döneminden 30 yaşlarına doğru düşüşün devam ettiği, daha sonra durağan bir seyir izlediği, 40-45 yaşlardan sonra ise kısmi bir yükseliş trendinin gözlemlendiği anlaşılmaktadır (Spilka ve arkadaşları, 1985; Francis ve Stubbs, 1987).

Ülkemizde yapılan bir alan araştırmasında, 26-30 yaş grubunun Allah'a, Hz. Muhammed'in peygamberliğine, Kur'an'ın Allah kelamı olduğuna kesin inanç sahibi olmalarının ve dua etme düzeyi ortalamalarının, 20-25 yaş grubunun ortalamasından daha düşük olduğu bulunmuştur (Köktaş, 1993). 25 yaşın 5 yaş altının ve 5 yaş üstünün karşılaştırılmasından elde edilen bu bilgiler dikkate alındığında, yaş ile dindarlık arasında negatif bir ilişkiden söz edilebilir. Ancak, çocuklar, gençler, yetişkinler ve yaşlılarda dindarlık veya dindarlık düzeyini karşılaştıran, yaş grupları ve gelişim dönemleri arasında - varsa- değişimi araştıran müstakil çalışmalar da pek bulunmadığından bu konuda daha geniş verilere dayalı karşılaştırmalar yapmak mümkün olmamaktadır.

Tablo 2

<i>Yaş Gruplarına Göre Araştırmaya Katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri</i>			
<i>Yaş Grupları</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama ($\bar{x}$)</i>	<i>Standart Sapma</i>
20 yaşından küçük	3	87,33	10,97
20 - 29 yaşlar arası	42	79,50	15,83

30 – 39 yaşlar arası	298	78,27	20,63
40 – 49 yaşlar arası	240	83,05	18,99
50 – 59 yaşlar arası	278	88,40	16,39
60 – 69 yaşlar arası	211	90,75	11,97
70 – 79 yaşlar arası	112	88,45	13,95
80 yaş ve üzeri	6	89,67	11,67
Toplam	1190	84,89	17,81

Gelir

Mensup oldukları yıllık gelir grupları açısından bakıldığında, örneklemin %24'ünün 5.000 YTL'nin altında geliri olduğu, %36'sının 5.000 – 10.000 YTL arasında, %20'sinin 10.001 – 20.000 YTL arasında, %15'inin 20.001 – 50.000 YTL arasında ve geri kalan %5'inin ise 50.000 YTL'den fazla gelire sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ülkemizde hac ibadetini yerine getirenlerin %60'ını düşük ve çok düşük gelir grubuna mensup kişilerin oluşturması dikkat çekicidir. Bu durum bize hacca gitmenin kişinin yıllık geliriyle veya ekonomik durumuyla doğrudan ilişkili olmadığını, hatta hacca gidenlerin dörtte birini asgari ücret düzeyinde ancak geliri olan kişilerin oluşturduğunu, onların da yıllarca yaptıkları birikimleri hacca gitmek için kullandıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla hacca gitmek için böylesine maddi fedakarlık gösteren çok düşük ve düşük gelir gruplarına mensup kişilerin dindarlık düzeylerinin diğerlerinden daha yüksek olmasını beklemek hiç de sürpriz olmamalıdır.

Tablo 3'te görüldüğü gibi gelir düzeyi ile hac sonrası dini tutum puanları arasında ters orantılı bir ilişki bulunmaktadır. Yıllık ortalama geliri 5.000 YTL'den az olanların HSDTÖ puanlarının ortalaması 88, 5.001 – 10.000 YTL geliri olanların 87, 10.001 – 20.000 YTL arası 80, 20.001 – 50.000 YTL arası 79 ve yıllık geliri 50.000 YTL'den fazla olanların ise 75 puan olduğu görülmektedir.

Çeşitli ülkelerde yapılan çalışmalar, dinî faaliyetlerin daha çok orta düzey gelir grubuna mensup kişiler tarafından yürütüldüğünü göstermektedir. Üst gelir grubuna dahil olanlar, göze hitabeden dinî

faaliyetler içerisinde yer alırken, alt gelir grubundakiler de daha çok dinin duygusal ve manevi boyutu ile meşgul oldukları görülmektedir. Diğer taraftan, kişilerin özellikle marjinal dinî gruplara üye olma eğilimleri ile, sosyo-ekonomik durumları arasında da belli bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir (Wilson ve Clow, 1981; Kosmin ve Lachman, 1993).

Köktaş'ın (1993) yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre, “ortanın altı” gelir grubuna dahil kişilerin genel olarak, İslam dini ile ilgili sorulara verdiği olumlu cevapların oranı, diğer gelir gruplarınınkinden daha yüksektir. “Ortanın altı” ile “orta” düzeydeki gelir gruplarının olumlu cevap oranları ise genel olarak birbirine yakındır.²

Ülkemizde, yıllık 5.000 YTL'den az olan kazancın çok düşük, 5.000 ile 10.000 YTL arasındaki kazancın da düşük gelir düzeyini gösterdiği kabul edildiğinde, düşük ve çok düşük gelir gruplarına mensup kişilerin yüksek düzeyde dinî tutum gösterdikleri ve dini faaliyetler içerisinde daha çok yer aldıkları söylenebilir.

Tablo 3

<i>Gelir Grupları</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama ($\bar{x}$)</i>	<i>Standart Sapma</i>
5.000 YTL.'den az	267	88,32	15,23
5.001-10.000 YTL arası	405	87,33	15,69
10.001-20.000 YTL arası	233	80,65	19,20
20.001-50.000 YTL arası	159	78,85	20,89
50.001 YTL ve üstü	49	75,10	26,69
Toplam	1113	84,62	17,98

Meslek

Araştırmaya katılanların %27'sini emekliler, %24'ünü ev hanımları, %17'sini memurlar, %8'ini çiftçiler ve geri kalan %25'ini de diğer meslek

² Sosyo-ekonomik düzey ile dinî grup ilişkisi konusunda, Müslümanlar arasında yapılan kapsamlı araştırmalar bulunmamaktadır.

grupları oluşturmaktadır. Meslek ile ilgili puanların ortalaması Tablo 4'te sunulmuştur. Buna göre, hac sonrası dini tutum puanlarının ortalaması en yüksek olan meslek grupları, 89 puan ile emekli, esnaf-sanatkar, işçi ve çiftçilerdir. Bunları 88 puan ile ev hanımları, 86 puan ile de serbest meslek sahipleri ve 82 puan ile memurlar izlemektedir. HSDTÖ puanlarının ortalaması 77 puan ile en düşük olan meslek grubunun sağlık hizmetlerinde çalışanların olması dikkat çekmektedir.

Mesela gönderilen anket formları içerisinde konuyla ilgili olarak, 40-49 yaş grubunda, kadın, üniversite mezunu ve sağlık hizmetlerinde çalışan birinin ifadeleri aynen şöyledir: “Hacdən sonra bir şeyin dışında olumlu gelişmeler oldu. Allah'ımı düşünmediğim bir an bile olmuyor. Oralar o kadar güzel ve mis gibi iman kokuyor ki burnumda tütüyor. Maddi durumum iyi olduğu anda tekrar gitmek istiyorum. Hacdən sonra iş yeri dışında başörtümü hiç çıkarmadım. Tek ve çok büyük sıkıntım ise, namazlarımı vaktinde kılamıyorum. Bu da beni çok yıpratıyor. Rabbime tam anlamıyla şükredemediğimi düşünmek beni çoğu zaman bunalıma sürüklüyor. Zamanla ve Rabbimin yardımıyla, inşallah emekli olunca bunları da başarabilirim”

Elde edilen bu sonuçlar ve ankete katılanların yukarıdakine benzer anlatımları, iş ortamı ve çalışma şartlarının kişilerin dini hayatları üzerinde belirleyici etki yaptığını, hatta bazı iş yeri kurallarının ise kişinin manevi huzur ve mutluluğunu olumsuz etkileyebildiğini de göstermektedir. Diğer taraftan, elde edilen bu sonuçların aynı zamanda kişilerin mensup oldukları gelir gruplarıyla da yakın ilişkisinin bulunduğunu belirtmemiz yerinde olur. Zira kişinin mesleği, aynı zamanda onun ekonomik ve sosyal durumunun da bir göstergesidir. Hatta kişinin eğitim düzeyini de onun sosyal statüsünün göstergeleri arasında saymak yerinde olur. Tüm bu hususlar birlikte değerlendirildiğinde, ülkemizde kişinin mesleği ile dini yaşantısı veya inancı gereği hareket etme isteğini yerine getirebilme düzeyi arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğunu söylemek yerinde olur.

Tablo 4

Meslek Gruplarına Göre Araştırmaya Katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

<i>Meslek Grupları</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama ($\bar{x}$)</i>	<i>Standart Sapma</i>
------------------------	----------	--	-----------------------

İşçi	30	88,67	13,03
Memur	212	81,91	20,30
Çiftçi	70	88,63	11,84
Emekli	300	89,01	16,66
Ev hanımı	282	87,93	14,64
Esnaf-sanatkar	24	88,92	14,49
Serbest meslek	30	86,13	12,82
Sağlık hizmetleri	230	77,27	19,65
Diğer	6	84,17	14,80
Toplam	1184	85,07	17,65

Eğitim

Öğrenim durumları itibariyle örneklemin yaklaşık %51'i ilkokul mezunu, %7'su ortaokul, %13'ü lise, %25'i üniversite ve %4'ü de yüksek lisans ve doktora yapanlardan oluşmaktadır. Ülkemizde hacca gidenlerin çoğunluğunu her ne kadar ilkokul ve ortaokul mezunları oluşturmakta ise de, son yıllarda üniversite mezunlarının ve akademik kariyer yapanların da hac ibadetine gösterdikleri ilginin giderek arttığı anlaşılmaktadır.

Eğitim durumları dikkate alınarak bakıldığında, eğitim seviyesiyle hac sonrası dini tutum düzeyi arasında ters yönlü bir ilişki görülmektedir. Tablo 5'te görüldüğü gibi, hac ibadetini yapmış olan ilkokul mezunlarının HSDTÖ puanlarının ortalaması 89, ortaokul mezunlarının 92, lise mezunlarının 85, üniversite mezunlarının 79, yüksek lisans eğitimi alanlarının 73, doktora ve üstü akademik çalışma yapanlarının ise 63 puandır.

Hac ibadetini yapmış olan akademisyenlerle, yine hac ibadetini yapan ilkokul, ortaokul ve hatta lise mezunu olan toplumun diğer kesimlerinin HSDTÖ puanlarının ortalaması arasında 29 puana varan bir farkın görülmesi bu çalışmanın sürpriz bulgularındandır. Çünkü bu çalışmada kullanılan diğer bağımsız değişkenlere ilişkin gruplar arasında bu denli büyük farklılık gözlemlenmemiştir. Ayrıca, toplumun geniş halk kitlelerini temsil eden bir kesimiyle aynı hac ibadetini yapan elit ve entelektüel bir kesimin

kayda değer bir farklılaşma içerisinde görünmesi, bu iki kesimin dini tutuma ilişkin algılarındaki ve bu konudaki yaklaşımlarındaki farklılığın derinleşme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Dini konularda basit farklılıkların bile yerine göre günümüzde önemli tartışmalara ve ayrılıklara sebep olduğu düşünüldüğünde, bu iki kesimin din ve dindarlık algılarında birbirleriyle anlaşabilmeleri kolay görünmemektedir. Hatta bu sonuçların, toplumun geniş kesimleriyle akademisyenlerinin birbirlerine sempatik olmaktan çok antipatik bir görüntü içerisinde bulunduğu şeklinde çıkarımlara zemin hazırlayıcı mahiyette olduğunu söylemek de mümkündür. Öyle ki, *HSDTÖ*'nün maddelerinde sayılan “manevi huzur ve Allah’a yakınlık hissi, günlük beş vakit namaz kılma, haramlardan kaçınma, dini konuları düşünme, ailesine ve çevresine karşı duyarlılık ve cömertlik” gibi hususlarda tespit edilen farklılaşmanın, içinde yaşadığımız toplumun geleneksel kültüründeki bazı temel anlayışları ciddi anlamda yeniden sorgulanır hale getirebileceğini söylemek yerinde olur.

Konusu ve sahası ne olursa olsun, İslam kültüründe ilme ve alime verilen değer ve önem tartışmasızdır. Ülkemizin yüzyıllardan bu yana devam edip gelen adet ve geleneklerinde, “bilim adamı” ve “alim” gibi kelimelerin saygı ifadesi taşıdığı ve aynı zamanda da toplum nazarında bu unvana sahip kişilere önder şahsiyetler olarak bakıldığı bir gerçektir. Kültüründe ve geleneklerinde bu denli önemli yeri bulunan, sosyal, kültürel, teknolojik vb yönlerden olduğu kadar özellikle de dini yönden geleceğin mimarları olarak görülen, toplumun bilim adamı ve alim olarak saygıyla adlandırdığı kesim olan akademisyenlerle geniş halk kitleleri arasında görülen farklılaşma, özellikle üzerinde durulması gereken bir husustur. İlkokul mezunlarıyla üniversite mezunlarının *HSDTÖ* puanları arasındaki fark 10 iken, üniversite mezunlarıyla akademisyenler arasındaki farkın 16 puanı bulması, bahse konu farklılaşmadaki hızlanmanın özellikle akademik kariyer aşamalarında meydana geldiğini ortaya koymaktadır.

Kültür ve geleneklerimizde, bilgisiyle, davranışlarıyla, yaşantısıyla ve kişiliğiyle her yönden örnek ve önder kişi olmayı ifade eden “alim” kelimesinin, araştırma konumuzla sınırlı olarak, günümüzde söz konusu anlamlarından çok şey kaybettiği ve yine araştırma konumuzla sınırlı olarak ‘toplumun gerisinde’ şeklinde ifade edilebilecek yeni anlamlar içermeye başladığını kaydetmek yanlış olmasa gerek. Zira *HSDTÖ* ile tespit edilen farklılık, istatistiksel olarak anlamlı olduğu gibi, miktar olarak da

“başkalaşma” ile tanımlanabilecek derecede büyüktür. Böyle bir ortamda, halkın alim kelimesinin sahip olduğu anlamda kendisine örnek şahsiyetler bulmada güven sorunu yaşadığını veya yaşayabileceğini de belirtmek yerinde olur.

Burada, HSDTÖ ile ölçülen ve söz konusu iki kesim arasında tespit edilen bu farkın ortaya çıkmasının altında yatan sebep ya da sebeplerin neler olduğunun araştırılmasının büyük önem taşıdığını özellikle belirtmek yerinde olur. Bu da ileriki araştırmalarımızda ele alacağımız konular arasında yer alacaktır.

Tablo 5

<i>Eğitim Düzeyleri</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama ($\bar{x}$)</i>	<i>Standart Sapma</i>
İlkokul	532	88,91	14,93
Ortaokul	85	92,48	11,24
Lise	163	85,04	16,45
Üniversite	304	78,62	18,52
Yüksek lisans	8	73,38	20,73
Doktora ve üstü	46	62,52	26,90
Toplam	1138	84,70	17,84

Dini Kitap Okuma Durumu

Araştırmaya katılanların %22'si hacdan sonra hiç dini kitap, dergi ve benzeri eser okumadığını, %32'si 100 sayfadan az okuduğunu, %20'si 101-500 sayfa arası ve %26'sı da 500 sayfadan fazla dini konularda okuduğunu belirtmiştir.

HSDTÖ puanları açısından bakıldığında, hacdan sonra dini konularda hiç kitap okumayanlar ile 51-100 sayfa arası ve 500 sayfadan fazla okuyanların hac sonrası dini tutum puanlarının 86 ile en yüksek seviyede bulunduğu, dini kitaplar okuma konusunda diğer seçenekleri tercih edenlerin puanlarının ise 82 ile 85 arasında değiştiği görülmüştür (Tablo 6). Hacdan

sonra dini konularda hiç okumayanlar ile 50-100 sayfa arası okuyanlar ve 500 sayfadan fazla okuyanların aynı seviyede dini tutum içerisinde olmaları, kişilerin dini tutumları ile onların dini konularda kitap okumaları arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığını göstermektedir. Elde edilen bu sonuç, kişilerin dini bilgi seviyesi onların dindarlık düzeyinin bir göstergesi olarak kabul edilemeyeceği şeklindeki yaklaşımı doğrulamaktadır (Onay, 2004: 62).

Demografik özellikler açısından bakıldığında, hacdan sonra en çok dini kitap okuyanların yaş grupları açısından genç yaşlarda bulunanların, meslek grupları açısından ise memurların ve sağlık hizmetlerinde çalışanların olduğu görülmüştür. Diğer faktörler göz önüne alındığında tespit edilen farklılığın dikkat çekecek derecede büyük olmadığı görülmüştür. Bu sonuçlar bize dini konularda okumanın, kişinin dini tutumuyla ilgili olmanın ötesinde, yaş, sosyal çevre ve kişisel okuma alışkanlığı gibi faktörlerle ilişkili olduğunu göstermektedir. Nitekim başka bir çalışmada ortaya konulan dini bilgi seviyesi ve dini konularda okuma düzeyi ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı sonucu ile elde edilen bu netice birbirini destekler mahiyettedir.

Tablo 6

Hacdan Sonra Dini Kitap Okuma Durumlarına Göre Araştırmaya Katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

<i>Hacdan sonra dini kitap okuma</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama ($\bar{x}$)</i>	<i>Standart Sapma</i>
Hiç okuyamayanlar	24 1	85,97	15,22
20 sayfadan az okuyanlar	74	82,20	19,65
20-50 sayfa arası okuyanlar	15 4	84,75	16,62
51-100 sayfa arası okuyanlar	11 2	86,04	21,76
101-500 sayfa arası okuyanlar	25 3	83,40	17,32
500 sayfadan fazla okuyanlar	32 3	85,76	18,37

Toplam	11 57	84,95	17,76
--------	----------	-------	-------

Yaşanan Yerleşim Birimi (Sosyal Çevre)

Araştırmaya katılanların yaklaşık %44'ü illerde, %28'i ilçelerde, %21'i köylerde ve %7'si de kasabalarda yaşadığını belirtmiştir. İçinde yaşadıkları yerleşim birimleri dikkate alınarak bakıldığında HSDTÖ puanlarının ortalaması 90 ile en yüksek olanlar kasabada yaşayanlardır. Bunu 86 puan ile köyde yaşayanlar, 85 puan ile ilçede yaşayanlar ve 83 puan ile de il merkezlerinde yaşayanlar takip etmektedir (Tablo 7).

Yapılan araştırmalar, kişilerin yaşadığı yerin köy ya da şehir olması, büyük veya küçük olması ile dindarlıkları arasında ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır. Şehirlerle karşılaştırıldığında, köylerde yaşayanların birbirleriyle daha yakın ilişkiler içerisinde oldukları, bunun da dindarlığı olumlu yönde etkileyen bir faktör olduğu belirtilmiştir. Çiftçilerin ve kırsal kesimde yaşayanların geleneksel dindarlığın kurallarına daha bağlı oldukları, dindarlık seviyelerinin şehirde yaşayanlara göre daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur (Brown, 1988; Hunter, 1983).

Son birkaç on yılda köylerden göçün hızla arttığı, büyük ölçüde tarım toplumu olmaktan uzaklaştığı, genç nüfusun eğitim ve iş imkanları arama amacıyla köylerden uzaklaştığı, böylece köylerdeki yaşamın gittikçe "yalnızlık" ile ifade edilebilecek bir olguyla karşı karşıya bulunduğu görülmektedir. Göçle gelen bu sosyal değişimin sonucu olarak da, köylerde yıllardır devam eden örf ve adetlerin işlevsel olmaktan çıkması ve bu arada da geleneksel dini yaşam biçiminin ifadesi olan geleneklerin de birer birer kaybolması kaçınılmazdır.

Köylerdeki söz konusu geleneksel yaşantıyı canlı tutmaya yönelik sosyal, kültürel ve dini alanlarda konuya bütüncül yaklaşan herhangi bir çalışma ya da projenin bulunmadığı bir gerçektir. Hatta bu konuda yetkili kurumların başında geldiği düşünülen Diyanet İşleri Başkanlığının da imam-hatibi bulunmayan 10.000'in üzerindeki köye imam verme ile ilgili bürokratik işlemler dışında bir faaliyetinin bilinmediğini söylemek de yanlış olmayacaktır.

Buna karşılık, köy yaşantısının tüm özelliklerine sahip olmanın yanında, sahip olduğu belediye teşkilatıyla modern şehir imkanlarından bazılarında da sahip olan kasabalarda dini hayatın hacca gidip gelenler için daha canlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu araştırmanın sonuçlarına bakıldığında da, köylerde yaşayan hacıların dini tutumlarının ilişkin puanlarının ortalamasının beklendiği gibi en yüksek seviyede olmadığı, hatta ilçelerinkine yakın seviyelerde bulunduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 7

<i>Yaşadıkları Yerleşim Birimlerine Göre Araştırmaya katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri</i>			
<i>Yaşanan yerleşim birimi (sosyal çevre)</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama ($\bar{x}$)</i>	<i>Standart Sapma</i>
Köy	228	86,17	16,13
Kasaba	70	89,71	15,28
İlçe	344	85,44	18,77
İl	544	83,21	18,14
Toplam	1186	84,81	17,87

Yapılan Hac Sayısı

Örneklemin %92'si 1 defa, %6'sı iki defa, %1'i üç defa ve %1'i de dört defa hacca gittiği anlaşılmaktadır. Bu durum son yıllarda hac için yapılan müracaatların fazlalığına karşılık, hacca gidebilenlerin sayısının sınırlı kalması sebebiyle, ancak eşine veya yakınlarına refakat etme gibi mazeretleri olanların veya hac organizasyonunda görev alanların tekrar hacca gidebilmesinin de doğal sonucu olarak çalışmamızın verilerine yansımış görünmektedir.

Tablo 8'e bakıldığında, yapılan hac sayısı ile HSDTÖ puanlarının ortalaması arasında ters orantılı bir ilişkinin varlığı dikkat çekmektedir. Şöyle ki, bu güne kadar bir defa hac yapanların HSDTÖ puanlarının ortalaması 85 iken, iki defa hac yapanlarınki 84, üç defa hac yapanlarınki 82, 4 ve daha fazla hac yapanların puanları ise 79'dur.

Elde edilen bu veriler, birden fazla hac yapmanın iyi bir dindarlık göstergesi olmadığı, hatta yapılan hac sayısındaki artışın dindarlık

düzeyindeki düşüşü de beraberinde getirdiği şekilde bir sonucu da beraberinde getirmiş görünmektedir. Bu arada, birden fazla hacca gidenlerin bir yakınına refakat edenlerden veya organizasyonda görevli olanlardan; özellikle üçten çok hacca gidenlerin ise neredeyse tamamının hac organizasyonunda görev alanlardan oluştuğu da hatırdta tutmak yerinde olur.

Birden fazla hacca gidenlerin HSDTÖ puanları ile görev veya refakat veyahut da ticaret gibi amaçlarla mükerrer hac yapanların puanları arasında bir fark bulunup bulunmadığı, varsa bunun miktarı ve anlamlılığının ne olduğu gibi soruların cevabı, hac ibadetinin insan üzerindeki etkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için üzerinde durulması gereken önemli hususlardandır. İslam'da haccın farzîyetinin ber seferle yerine getirilmesi, Hz. Peygamber'in (SAV) de hayatında sadece bir defa hac yapmış olması gibi dini esaslar da dikkate alınarak, bu araştırmanın sonuçlarıyla birlikte, mükerrer hac yapma ve kişinin dini tutumu üzerindeki etkileri konusu derinlemesine tekrar üzerinde durulması gereken bir hususlardandır.

Tablo 8

<i>Yaptıkları Hac Sayısına Göre Araştırmaya katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri</i>			
<i>Yapılan hac sayısı</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama ($\bar{x}$)</i>	<i>Standart Sapma</i>
1 defa	1089	84,92	17,69
2 defa	73	83,55	21,10
3 defa	11	82,27	8,32
4 ve yukarı	6	78,83	18,39
Toplam	1179	84,83	17,85

Hacca Gitmeden Önceki Dini Hayat

Araştırmaya katılanların %69'u hacca gitmeden bir yıl kadar önceki dini hayatlarının iyi veya çok iyi olduğunu, %28'i orta seviyede ve sadece %3'ü kötü veya çok kötü olduğunu ifade etmişlerdir. Ankete katılanların verdikleri cevaplardan da anlaşıldığı gibi, hacca büyük ölçüde dini hayatı iyi ya da çok iyi olanlar gitmektedir. HSDTÖ'den aldıkları puanlara bakıldığında, hacca

gitmeden önceki dini hayatı çok iyi olanların hacdan sonra da dini hayatlarının ortalama 94 puan ile en üst seviyede; hacca gitmeden önceki dini hayatı çok kötü olanların hacdan sonra da dini hayatlarının ortalama 74 puan ile en alt seviyede olduğu görülmektedir (Tablo 9).

Tablo 9'da da yer alan analiz sonuçlarında iki husus dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi, ankete katılanların hac öncesi ve hac sonrası dini hayatları arasında göreceli bir paralellik bulunduğu halde, "hacca gitmeden önceki dini hayatım kötü sayılırdı" diyenlerin hacdan sonraki dini tutumlarına ilişkin puanlarının "hacca gitmeden önceki dini hayatım iyi sayılırdı" diyenlerle aynı seviyede olmasıdır. Belki de hac ibadeti sonrasında dini hayatlarında en büyük dönüşüm bu kesimde meydana gelmektedir. Bu gruba dahil olan hacıların, gerek ibadetler ve sosyal davranışlarla ilgili dini gerekleri yerine getirme, gerekse helal ve haramlar hakkındaki dini kurallara uyma gibi hususlarda, hac yapan diğer emsallerine göre adeta iki sınıf atlamışçasına bir değişim gösterdikleri anlaşılmaktadır. İleri analizlerle bu gruba dahil olanların demografik özellikleri araştırılmıştır. Yapılan analizler sonunda, tamamı ilk defa hacca giden, gelir düzeyi 10.000 YTL ve üzerinde olan, 30-50 yaş gruplarına dahil erkeklerin ağırlıklı olarak bu grup içerisinde yer aldıkları görülmüştür.

"Hacca gitmeden önceki dini hayatım kötü sayılırdı" diyenlerin hacca gitme oranı ise, %2 seviyelerindedir. Bu oran, hac gibi zor ve sosyal sorumluluk yükleyici özelliği ön plana çıkmış bir ibadeti yerine getirme bakımından mezkur grup için makul görülebilir. Ancak, söz konusu grubun hacca gitmesinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi ve hac öncesindeki dini bilgi kaynaklarının ortaya konulması önemli bir husustur. Çünkü hac ibadetinin söz konusu grup üzerinde meydana getirdiği değişiklik, hac mevsiminde kendilerine verilen programlı dini bilgilerle mi, hac esnasında yaşadıkları dini tecrübeyle mi yoksa burada hesaba katmadığımız daha başka faktörlerle mi ilgili olduğu hususu ayrıca ele alınması gereken bir araştırma konusudur.

Diğer taraftan, hacca gitmeden önceki dini yaşantısını "çok kötü" olarak tanımlayan grubun, hacdan sonraki dini tutumlarını gösteren HSDTÖ puanlarının ortalamasının 74 olması dikkat çekicidir. Çünkü -hac yapmış olsun veya olmasın- halkın geneli dikkate alındığında, 74 puanın gösterdiği dindarlık seviyesi epeyce yüksek görünmektedir. Hacdan önceki dini hayatını "çok kötü" olarak nitelendiren bir kişinin, hacdan sonra

toplumdaki ortalama dindarlık düzeyinin üzerinde sayılabacak bir seviyeye ulaşması, onun dini hayatında önemli bir değişim yaşadığını ortaya koymaktadır. Yapılan çok yönlü ileri analizler sonunda, bu grup içerisinde yer alanların tamamı ilk defa hacca giden ve beş yıl içerisinde tekrar hacca gitmek isteyenler olduğu, çoğunluğu da eğitim ve gelir düzeyi yüksek, okul haricinde isteğe bağlı din eğitimi alan, 40-50 yaş grubuna dahil erkekler olduğu anlaşılmıştır.

Tablo 9

Hac Yapmadan Bir Yıl Kadar Önceki Dini Hayatlarının Nasıl Olduğunu Göre Araştırmaya katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

<i>Hacca gitmeden bir yıl kadar öncesindeki dini hayatı.</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama ($\bar{x}$)</i>	<i>Standart Sapma</i>
Çok iyiydi	257	93,51	10,98
İyi sayılırdı	528	84,02	17,65
Orta seviyedeydi	349	80,27	19,39
Kötü sayılırdı	25	84,24	16,84
Çok kötüydü	17	73,82	27,99
Toplam	1176	84,84	17,84

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye'nin her ilinden hac ibadetini yapanların katıldığı çok geniş bir örneklem üzerinde, demografik değişkenleri de dikkate alarak, hac sonrası kişilerin dini tutumlarını araştırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu konunun ilk defa ve böylesine geniş bir örneklem üzerinde incelenmesi, araştırmayla elde edilen bulguları önemli kılmaktadır. Bu çalışma çerçevesinde elde edilen bulgular ve yorumları ilgili başlıklar altında verilmiştir.

Sonuç itibarıyla, genel anlamda bakıldığında hac ibadetini yapanların HSDTÖ'den aldıkları puanların ortalaması 85'tir. Bu sonuç, yaklaşık bir buçuk yıl önce hac yapanların dini tutumlarıyla ilgili olarak, beş vakit namaz kılma, haramlardan kaçınma, kendini dini yönden huzurlu ve Allah'a yakın

hissetme, ailesine ve çevresindekilere karşı duyarlı ve cömert davranma gibi hususlarda verdikleri olumlu tepkilerin oranının yüksek olduğu göstermektedir. Dolayısıyla, yaş ve meslek grupları, öğrenim ve gelir düzeyleri gibi çeşitli değişkenler de dikkate alınarak bakıldığında, onların söz konusu tutum ve davranışlarında toplumun diğer kesimlerinden dikkate değer bir farklılık gösterdiklerini ifade etmek yerinde olur.

Kişilerin hacca gitmeden bir yıl kadar önceki ve hac yaptıktan yaklaşık bir buçuk yıl sonraki dini tutumlarının ölçümüyle elde ettiğimiz sonuçların, Konya’da benzer yöntemle yapılan başka bir araştırmanın sonuçlarıyla paralellik gösterdiğini burada belirtmemiz yerinde olur. Söz konusu araştırmada, hacca gitmeden kısa bir süre önce hacı adaylarının yaklaşık %90’ının beş vakit namazı düzenli olarak kıldığını, hac yapıp döndükten üç ay kadar sonra ise, bu oranın yaklaşık %99’a ulaştığı tespit edilmiştir (Bayyigit, 1998: 95, 149). Bu çalışmada aynı şekilde, daha başka ibadetleri yerine getirme ve İslam Dininin haram saydığı şeylerden uzak durma oranında hac sonrasında önemli artışların olduğu anlaşılmıştır (Bayyigit, 1998: 95-102, 149-156).

Nitekim gönderilen anket formları içerisinde, 30-39 yaş grubunda, lise mezunu ve ev hanımı bir kadının ifadeleri şöyledir: “Şuna inanıyorum ki hac, insanı daha anlayışlı, daha sakin, daha vicdanlı ve daha duyarlı olmasını sağlıyor. Bunu bizzat kendimde yaşadığım için yazıyorum. Aynı zamanda daha sabırlı ve daha kanaatkar olmamı sağladı. Daha düzenli ibadetlerimi yapıyorum.”

Diğer bir anket formu içerisinde ise, 40-49 yaş grubunda, ilkokul mezunu esnaf-sanatkar bir erkeğin ifadeleri de aynen şöyledir: “Hacca gitmeden önce bazı kötü alışkanlıklarım vardı ama Allah’a çok şükürler olsun bütün kötü alışkanlıklarımı üzerimden attık çok şükür. İslam dininin bu kadar güzel ve tatlı olduğunu anladım. Hacca gidip geldikten sonra daha duygusal oldum. Kendimde daha birçok değişiklik oldu. Mesela, namazlarımı daha düzenli ve Kur’an öğrenmeye daha hevesli oldum. Arkadaşlarıma karşı davranışlarım daha düzenli olmaya çalışıyorum. Çünkü iki cihan sultanının yani Peygamber Efendimizin bize bırakmış olduğu İslam Dinin şartlarından hacca gitmek de olup ve ondan sonra onun bir yük olduğunu ve “hacı” kelimesinin üzerimizdeki yükü en güzel bir şekilde taşımaya var gücümle çalışıyorum. Hacca gidip geldikten sonra konuşmalarım bile çok büyük değişiklik oldu. Yani kötü söz söylememeye

çalışıyorum. Bundan dolayı sizlere çok teşekkür ederim. Hacca tekrar gitmek ister misiniz diye sormuşsunuz. İmkanım olsa canı gönülden isterim. Allah'a emanet olun!"

Ülkemizde dindarlık ile ilgili olarak farklı örneklemeler seçilerek yapılan çeşitli araştırmaların sonuçlarına bakıldığında, beş vakit namaz kılma, haramlardan kaçınma, kendini dini yönden huzurlu ve Allah'a yakın hissetme, ailesine ve çevresindekilere karşı duyarlı ve cömert davranma gibi hususlara bu denli yüksek oranda olumlu tepki veren ve farklı demografik özelliklerden oluşan başka bir kesimin bulunduğunu söylemek zordur. Sonuç itibarıyla, hac ibadeti kişilerin dini tutumları üzerinde kalıcı etkiler bırakan önemli dini tecrübelerden birisidir.

Sahayı tanıma amaçlı yapılan bu araştırmanın, farklı yönleriyle devam ettirilmesi, özellikle araştırmanın sürpriz bulgularının ileri araştırmalara konu edilmesi ve sonuçların karşılaştırılması gereği göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça

- Bayyığıt, M. (1998). *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, T.D.V. Yayınları, Ankara.
- Brown, L. B. (1988). *The Psychology of Religion: An Introduction*. London, SPCK.
- Francis, L. J., & Stubbs, M. T. (1987). Measuring attitudes towards Christianity: From childhood to adulthood. *Personality and Individual Differences*, 8, 741-743.
- Hunter, J. D. (1983). *American Evangelicalism: Conservative Religion and the Quandary of Modernity*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Kosmin, B. A. ve Lachman, S. P. (1993). *One Nation Under God*. New York: Harmony Books.
- Köktaş, M. E. (1993). *Türkiye'de Dini Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Murphy, K. R. ve Davidshofer, C. O. (1994). *Psychological Testing Principles and Applications*, Prentice-Hall, New Jersey.
- Norusis, M. J. (1999). *SPSS 9.0 Guide to Data Analysis*, Prentice Hall, New Jersey.
- Onay, A. (2004). *Dindarlık Etkileşim ve Değişim*, Dem Yayınları, İstanbul.
- Spilka, B.; Hood, R. W., & Gorsuch, R. L. (1985). *The psychology of religion: An empirical approach*. New-Jersey: Printice Hall.
- Tabachnick, B. G. ve Fidel, L. S. (1996). *Using Multivariate Statistics*, Harper Collins Publishers, New York.
- Wilson, J. ve Clow, H. K. (1981). Themes of power and control in a Pentecostal assembly, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 20,241-250.